

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ГЕНДЕРНОЧУТЛИВОГО ПІДХОДУ
ДО СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ
ПРАВОПОРУШНИКІВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ
ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ**

Ткаченко М. Є.

Наук. керівн.: д-р пед. наук, проф. **Рассказова О. І.**

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради

В останні роки в Україні відбувається реформування установ та органів виконання кримінальних покарань, що передбачає докорінну зміну поглядів на суть та значення покарання у системі соціального виховання та перевиховання особистості, особливо це стосується неповнолітніх осіб. Цей процес потребує розробки нових підходів до виконання кримінальних покарань щодо неповнолітніх із зміщенням акценту з соціальної ізоляції на форми ресоціалізаційної діяльності, не пов'язані з позбавленням волі. Нові підходи дозволять трансформувати сутність соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими, посунувши акцент з тотального контролю за поведінкою людини на супроводжуючий нагляд за соціальним розвитком особистості у процесі інтеграції її у суспільство із врахуванням індивідуальних особливостей, запитів, потреб, виборів, серед яких гендерні відіграють чи не найважливішу роль.

Трансформація соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими відбувається у руслі основних нормативних пріоритетів, проголошених у вищому законодавчому акті Української держави – Конституції, де у статті 24, зокрема, зазначається, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Сьогодні гендерночутливий підхід стає невід'ємною частиною концепції соціальної роботи з населенням, що апробується у діяльності різних організацій та структур в Україні та у Харківському регіоні зокрема, при наданні соціальної допомоги і підтримки вразливих верств населення, територіальної громади [1].

У цьому напрямі сучасними вітчизняними дослідниками відбувається розробка нових соціально-педагогічних підходів, обґрунтування технологій соціальної та соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками на основі гендерночутливого підходу. Питання ресоціалізації засуджених у процесі виконання кримінальними покарань, розробки технологій соціальної роботи фахівців служби пробації із засудженими розглядали сучасні вчені О. Янчук, Д. Ягунов, І. Яковець та ін. У монографії І. Яковець висвітлено теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу кримінальних покарань [2]; О. Янчуком визначено роль соціальної роботи у реалізації завдань майбутньої пробації в Україні [2]; у працях Д. Ягунова обґрунтовано концепцію, основні засади діяльності та організаційну структуру служби пробації [4]. Теоретичні основи соціального виховання, у тому числі осіб з девіантною, делінквентною та кримінальною поведінкою, розроблено у працях О. Безпалько, О. Рассказової, А. Рижанової та ін. [5; 6; 7]. Новітні теоретичні та практичні розробки щодо соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженим здійснено такими вченими, як О. Караман, Т. Журавель та інші [8; 9].

Аналіз наукової літератури показує, що конструкт «гендерночутливий підхід» є слаборозробленим у науковій літературі, малодослідженими є й особливості застосування такого підходу у роботі з неповнолітніми з делінквентною та кримінальною поведінкою, на даний час бракує таких концептуальних досліджень, предметом, методологією та методами яких є гендерночутливі практики у сфері кримінальної юстиції та наглядової пробації щодо неповнолітніх правопорушників.

Отже, поряд із значною кількістю публікацій із питань гендерної освіти та виховання, недостатньо дослідженими залишаються питання концептуалізації гендерночутливого підходу в соціальному вихованні неповнолітніх правопорушників в умовах реформування пенітенціарної системи в Україні. Виходячи з цього **метою** статті є обґрунтування гендерночутливого підходу як основи соціального виховання неповнолітніх, які відбувають покарання не пов'язані з позбавленням волі, спроба його концептуалізації.

Розпочинаючи дослідження порушеної проблеми, слід уточнити саме поняття концептуалізації, що відноситься до центральних та основоположних понять наукового світу й розуміється Є. Парій як процес утворення і

формування концептів (відмінних ознак певного явища об'єктивної або суб'єктивної дійсності) у свідомості людини, що забезпечує теоретичну організацію мисленнєвої роботи, що дозволяє рухатись від матеріалу і первинних теоретичних концептів до більш абстрактних конструктів, покладених в основу побудови картини бачення досліджуваного сегменту реальності [10, с. 339]. У межах нашого дослідження розумітиме концептуалізацію гендерночутливого підходу до соціального виховання неповнолітніх правопорушників як встановлення чинників актуалізації такого підходу в умовах реформування пенітенціарної системи в Україні та уточнення сутності досліджуваного соціально-педагогічного явища як основи подальших наукових розробок у колі проблематики охоронно-правової та соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми.

Характеризуючи чинники, що зумовлюють необхідності розробки нового підходу до соціального виховання осіб, які скоїли правопорушення, слід відзначити, що з прийняттям Закону України «Про пробацію» у 2015 році та в процесі реалізації проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [11], за підтримки Agriteam Canada Consulting Ltd, протягом останніх років, почали відкриватися центри ювенальної пробації для неповнолітніх у визначених пілотних містах України. Це стало важливим кроком на шляху до реалізації комплексної довготермінової цілі України, а саме, розбудувати та впровадити ефективну та відповідальну систему кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, яка покликана зменшити рівень підліткової злочинності; більш ефективно захищати права неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом; сприяти реабілітації та реінтеграції неповнолітніх, які вчинили правопорушення, до їхніх громад.

Посилаючись на провідні положення Закону України «Про пробацію», відзначимо, що у статті 12 пробація щодо неповнолітніх (осіб віком від 14 до 18 років) розуміється як процес нагляду за дитиною, її супроводу з урахуванням вікових та психологічних особливостей, надання великого спектру видів соціальної та психологічної допомоги окремим спеціалістом з багатим досвідом знань, вмінь, навиків та спеціальних інструментів у роботі, які не тільки допомагають виявити внутрішні та зовнішні мотиви правопорушень, а ще й забезпечують корекцію поведінки неповнолітніх. На що, зокрема, і направлена діяльність персоналу органу пробації для досягнення мети

виправлення засуджених, як визначено статтею 13 зазначеного Закону [12]. Як бачимо, нормативним документом регламентовано обов'язковість індивідуального підходу, ґрунтованого на врахуванні особистісних потреб та прагнень дитини, з повагою до її особистості, за умов виключення будь-якої з форм, у тому числі і прихованої дискримінації та стигматизації. Пробація у жодному разі не має стати конвеєром взяття на облік засуджених неповнолітніх та зняття з обліку через певний період, бо її філософія передбачає глибоке дружнє втручання у розвиток людини, опосередковану підтримку на шляху самотворення та самопомоги. Тому, успішність відбуття засудженим покарання, призначеного йому судом, має вимірюватися соціально-педагогічними показниками, що дозволяють оцінити ступінь адаптації особистості у суспільстві, задоволення соціальних потреб неповнолітнього, розвитку його соціальності, зокрема прийняття цінностей та норм соціального середовища, вироблення поваги до прав та обов'язків людини, законодавчих норм суспільства, засвоєння стратегій поведінки, ґрунтованої не на стереотипах, а на засадах гуманності та життєтворчості.

Вивчення нормативних документів та практики роботи з неповнолітніми правопорушниками у службі пробації, доводить, що важливим чинником досягнення позитивного результату відбування неповнолітнім пробації є соціальне виховання, ґрунтоване на гендерночутливому підході до роботи з ним.

Обґрунтовуючи гендерночутливий підхід у соціально-виховній роботі з означеною категорією підлітків, розглянемо спочатку власне сутність самого процесу соціального виховання та особливості його здійснення у пенітенціарній системі, оскільки цей процес виступає безпосередньо полем для впровадження гендерночутливого підходу. Зауважимо, що і в Законі України «Про пробацію», і в Кримінально-виконавчому кодексі України соціально-виховна робота визначена, як цілеспрямована діяльність персоналу органу пробації для досягнення мети виправлення засуджених. Проводиться індивідуальним планом роботи із засудженим з урахуванням оцінки ризиків повторного вчинення кримінальних правопорушень та передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги, сприяння працевлаштуванню, залучення до навчання, участь у виховних заходах та соціально корисній діяльності, проведення

індивідуально-профілактичної роботи [12; 13].

Наголосимо, що гендерночутливий підхід має скласти основу роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні, оскільки забезпечує професійну взаємодію з людиною незалежно від статі з орієнтацією на роботу з неконструктивними гендерними стереотипами, що заважають особі вийти із складних життєвих обставин, а, отже, сприяє дієвому виходу неповнолітнього з несприятливої соціальної ситуації, з врахуванням і задоволенням індивідуальних потреб особистості [1].

Гендер – поняття, що увійшло у вжиток із соціології і визначає соціальну стать людини на відміну від біологічної статі, соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступ до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці і є одним з базових вимірів соціальної структури суспільства [9]. Гендер – стосується соціально сконструйованих ролей, поведінки, видів діяльності і властивостей, які вважаються даним суспільством притаманними чоловіками і жінками [1].

Зауважимо, що сьогодні в Україні сутність понять «гендер» та «стать» не є остаточно розведеними у науці та суспільному сприйнятті. Можливо це є однією з причин жорсткої детермінації «гендерних ролей» статтю людини, яка їх опановує, неуспішності у їх виконанні, виникнення в особистості соціальних девіацій, зокрема у вигляді противоправних дій, як відповіді на невиправдано високі вимоги суспільства до «вірної» поведінки у межах тієї чи іншої гендерної ролі.

Відзначимо, що гендерна роль – один з видів соціальних ролей, набір очікуваних зразків поведінки (або норм) для чоловіків і жінок. Гендерну роль розуміють як виконання певних соціальних розпоряджень – тобто поведінки у мові, манерах, одязі, жестах відповідно статі [1].

Спираючись на розкриті вище ключові поняття, можна припустити, що злочини, скоєнні неповнолітніми, які не мають ще сформованого життєвого досвіду часто відбуваються під впливом соціальних гендерних стереотипів та виховують в особистості викривленні життєві цінності та орієнтири. Гендерні стереотипи – сформовані культурою узагальнені уявлення (переконання) про те, як поведуться чоловіки і жінки. Термін варто відрізняти від поняття гендерна роль, що означає набір очікуваних зразків поведінки (норм) для чоловіків і жінок [1].

Спираючись на вивчення праць вчених, можемо впевнено стверджувати, що стереотипи та упередженість стосуються не лише дорослих, а й підлітків, бо зазвичай діти / підлітки / неповнолітні наслідують поведінку, стиль життя, думки, почуття, звички дорослих, а також, й спеціаліста, який надає специфічну допомогу. Виходячи з вищевикладеного, можемо припустити, що перш ніж створювати правову норму оцінки поведінки неповнолітнього правопорушника та планування соціально-виховної роботи, треба вивчати і середовище в якому дитина перебуває на засадах гендерночутливого підходу. Таким чином, таку роботу треба проводити не тільки з неповнолітнім, який / яка перебуває на обліку в пробації, а й з родиною, яка й формує та підтримує певні гендерні стереотипи поведінки у неповнолітнього який перебуває у конфлікті із законом.

По обліках уповноважених органів з питань пробації 1779 осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у віці 14–18 років (огляд результатів діяльності Державної установи «Центр пробації» за I півріччя 2018 року). Це вік коли підлітки спілкуються з протилежною статтю, визначаються з майбутньою професією, мріють про сім'ю, та в залежності від нав'язаних сім'єю гендерних стереотипів роллю батька чи матері, формується і поведінка неповнолітнього. А якщо підліток перебуває у конфлікті із законом, то необхідно починати із сім'ї, можливо батько чи мати перебувають або перебували в місцях позбавлення волі, ведуть антисоціальний спосіб життя чи навпаки родиною нав'язана вседозволеність та некараність для дитини, коли вона не вміє вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки, що пов'язані із правопорушенням. Також, у підлітків (як у дівчат так і хлопців) є романтичним образ злочинця, що безпосередньо також нав'язаний стереотипністю поглядів дорослих на розподіл ролей між статями та засобами масової інформації. Відповідно дитина обирає для наслідування роль кримінального авторитета, й скоює правопорушення, що призводять зовсім до інших наслідків, ніж очікувала дитина. Отже, гендерні стереотипи призводять до виникнення проблемних ситуацій у житті дитини, так званих, кейсів.

Саме з кейсами має працювати спеціаліст служби пробації, здійснюючи соціальне виховання неповнолітнього на основі розуміння гендерних стереотипів, що укорінені у свідомості дитини та продовжують репродукуватися її оточенням та, як правило, зумовлюють кримінальні дії неповнолітнього або є глибинним ґрунтом, що підтримує та виправдовує

протиправну поведінку у очах самої особистості. У своїй роботі з кейсами працівники органів пробації керуються методикою оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення неповнолітніми особами, яка на даний час залишається не затвердженою існуючими нормативами, але добре зарекомендувала себе і широко застосовується у практиці соціально-виховної роботи з дітьми, які мають кримінальну поведінку. Форма оцінки це своєрідний засіб, який використовується для збору інформації всіх сфер життя неповнолітньої особи і може виступати інструментом впровадження гендерночутливого підходу у роботу служби пробації на рівні знайомства з особою, діагностики її специфічних характеристик та організації рефлексивної взаємодії з неї.

Один із індикаторів в даній методиці визначає стосунки в сім'ї неповнолітнього, однак, нажаль, існуюча методика жодним чином не визначає стереотипність поведінки, яку може наслідувати підліток, незважаючи чи в гарних він відносинах із батьками чи в поганих, як то зазначено у індикаторі. Це є суттєвим технологічним недоліком існуючої методики, оскільки не забезпечує врахування якості педагогічного впливу (прямого чи опосередкованого) родинного середовища на дитину через призму гендерних стереотипів. Так, наприклад, неповнолітній (16 років) виховується у дитячому будинку, мати померла, а батько знаходиться у місцях позбавлення волі. Інтересу щодо життя свого неповнолітнього сина тато не проявляє, участь у його вихованні не бере та це майже і не можливо, вихованням дитини займається педагогічний колектив дитячого будинку. Однак, в усній бесіді з хлопцем виявляється, що він чекає на повернення батька з в'язниці, він є для нього авторитетом та прикладом для наслідування, та, як запевняє хлопець, хоче стати таким як батько, щоб його боялися та поважали, бо саме таким має бути справжній чоловік. Чи не це є стереотипністю наслідування гендерної ролі та тим ключовим чинником протиправної поведінки, який не врахований у роботі із неповнолітньою особою? Звичайно, у методиці є індикатор, що позначає осіб з кола друзів або сім'ї, які перебувають у конфлікті із законом, та чи їх наявність або відсутність визначає стереотипність поведінки підлітка у певних вчинках, чи укорінення у свідомості неповнолітнього стереотипу щодо гендерної ролі зразка-еталона (існуючого чи вигаданого), як орієнтиру для дій? Тобто можемо стверджувати, що гендерночутливий підхід потребує й

технологічної (інструментальної) концептуалізації, в умовах недостатньої розробленості методичного забезпечення процесу роботи з гендерними стереотипами неповнолітніх в умовах служби пробації.

Впровадження гендерночутливого підходу до соціального-виховання неповнолітніх суб'єктів пробації є можливим й через формування гендерної компетенції працівників органу пробації. Виходячи з нашої мети застосування гендерночутливого підходу як основи соціального виховання неповнолітніх, які відбувають покарання не пов'язані з позбавленням волі, є важливим орієнтиром у роботі фахівців уповноважених органів з питань пробації. Адже, стереотипність мислення може бути не тільки результатом нав'язування, а й результатом виховної роботи, який може формуватися через соціальне виховання як результат репродукування фахівцем власних гендерних стереотипів у свідомість дитини. То ж пропонуючи альтернативу стереотипному мисленню або долаючи негативні гендерні стереотипи, соціальний вихователю не повинен підмінювати їх своїми, а застосовувати індивідуальний гендерночутливий підхід. Однак, при формуванні відповідної гендерної компетенції фахівців часто виникають перешкоди у вигляді стереотипності поглядів, підходів, методів самих працівників, що необхідно долати шляхом гендерної просвіти та організації самоосвіти спеціалістів.

Професійні обмеження фахівців пов'язані також із багатofункціональністю, навантаженням та обмеженістю в часі при наданні соціальної та психологічної допомоги. У зв'язку з цим, відзначимо, що, на жаль, навесні 2018 року у процесі реорганізації служби пробації та відкриттям Державної Установи «Центр пробації» було скасовано такі важливі для соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми посади, як фахівець з питань соціальної роботи та психолог. Звичайно, можна розглядати посаду інспектора, як можливе місце роботи соціального працівника / педагога, яку він може обіймати досить успішно з погляду професійної мобільності, однак з урахуванням існуючого сьогодні навантаження на співробітника служби пробації, очевидно, що посада, яка передбачає реалізацію вироку суду про проходження покарання за місцем постійного проживання, має обійматися фахівцями з різними, чітко розмежованими функціями – контрольно-правозахисною та соціально-виховною. Зазначене особливо актуально у роботі з підлітками і має велике значення для їхньої успішної інтеграції у соціум,

ресоціалізації, включення до нормального життя у відповідності з існуючими правовими нормами суспільства. Тому важливим постає питання щодо включення до штату співробітників соціальних робітників та психологів, їх гендерна просвіта та підвищення кваліфікації у напрямі володіння гендерночутливим підходом.

У цілому, на основі проведеного теоретичного аналізу, відзначимо, що сьогодні гендерночутливий підхід має скласти методологічний ґрунт для роботи з неповнолітніми правопорушниками в службі пробації, оскільки забезпечує позитивну професійну взаємодію з дитиною незалежно від її статі, сексуальної орієнтації, статусу, характеру скоєного нею правопорушення. Основою такої роботи є глибокий соціально-діагностичний аналіз неконструктивних та деструктивних гендерних стереотипів, що заважають особі вийти із складних життєвих обставин та призводять до виникнення кейсів (проблемних ситуацій), пов'язаних із порушенням закону. Застосування гендерночутливого підходу забезпечує дієву допомогу у виході неповнолітнього з несприятливої соціальної ситуації, з врахуванням і задоволенням індивідуальних потреб особистості, за діянням внутрішніх соціально-психологічних механізмів виправлення поведінки через перегляд ціннісної сфери особистості.

Зміни в законодавстві та реформування системи покарання та виправлення засуджених дають нам новий погляд на можливості розробки та застосування гендерночутливого підходу у соціально-виховній роботі із неповнолітніми суб'єктами пробації й є суттєвим чинником його концептуалізації. Позитивним чинником концептуалізації гендерночутливого підходу у роботі з неповнолітніми правопорушниками також є ґрунтовна наукова розробленість теоретико-методологічних основ соціального виховання, зокрема й щодо осіб, які мають противоправну поведінку, а також активне опрацювання вченими гендерних проблем, у тому числі й в аспекті роботи з гендерними стереотипами особистості.

Виявлено і негативні чинники, що гальмують становлення гендерночутливого підходу у роботі з неповнолітніми правопорушниками, це, зокрема, недостатня розробленість технологій та інструментів його застосування у такій роботі, недостатня пристосованість існуючих методик роботи працівників служби пробації до його впровадження. Негативним

чинником стає і скорочення посад психолога та соціального педагога – фахівців, здатних ефективно реалізовувати гендерночутливий підхід у роботі з дітьми, разом з цим відсутні інструменти об'єктивного оцінювання ефективності роботи інспектора / фахівця пробації, ступеня володіння ним прийомами виявлення впливу стереотипів на поведінку неповнолітнього та не нав'язування своїх, розуміння вікових особливостей клієнта, створення умов для його індивідуального розвитку, впливу на ціннісні орієнтації в сім'ї тощо.

Література:

1. Гендерночутливий підхід у роботі з вразливими верствами населення у соціально-правовій сфері: навч.-метод. посіб. / упор. Анголенко В. В., Белоліпцева О.В, Грошова О. В. та ін.; за заг. ред. Т. В. Отрошко. Харків: ХГПА, 2017. 78 с.
2. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : моногр. Харків : Право, 2013. 392 с.
3. Янчук О.Б. Роль соціальної роботи у реалізації завдань майбутньої пробації в Україні. *Тези доповіді на міжн. наук.-практ. конф. «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти»* (Київ, 28 лютого 2014 р.). URL: kvs.gov.ua/zmi/SocRobota08082014.pdf.
4. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура: конспект лекцій. Одеса: Фенікс, 2008. 72 с.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посібник. Київ : Логос, 2003. 134 с.
6. Рассказова О. І. Актуальні проблеми розвитку соціальності учнів середньої загальноосвітньої школи. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* : збірник наукових праць. 2012. №36. С. 229-235.
7. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.05 / Державний заклад «Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2005. 442 с.
8. Караман О. Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. 448 с.

9. Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми в установах пенітенціарної системи. *Соціальна педагогіка*: навч. посібник / за заг. ред. О.В. Безпалько; авт.-кол. О.В. Безпалько, І.Д. Зверєва, Т.Г. Веретенко та ін. Київ: Академвидав, 2013. 312 с.

10. Парій Є. В. Поняття концептуалізації та типологія концептів у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Філологічна». Вип. 45. 2014. С. 339-340.

11. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від від 12.10.2011 р. №1039-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-2011-%D1%80>.

12. Закон України «Про пробацію». № 160-VIII від 05.02.2015 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.

13. Кримінально-виконавчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 3-4. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.